

The main historically formed approaches of money research as social-psychological phenomenon are considered in this article.

Key words: theory of psychology of money, premisses, civilization, social cooperation.

Отримано: 14.09.2009

УДК 159.922.7:17.023

І.В. Зубрицька

ПСИХІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ МОРАЛЬНОЇ НОРМИ У СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкривається психічне підґрунтя моральної норми. Висвітлюється вплив моральної свідомості на формування моральної норми. Уточнюються і розкриваються складові й феномени свідомості особистості. Висвітлюється зміст понять мораль та моральність в контексті психологічного змісту моральної норми.

Ключові слова: мораль, моральність, моральна норма, моральна регуляція, моральна свідомість.

В статье раскрывается психологическое содержание моральной нормы. Рассматривается влияние морального сознания на формирование моральной нормы, а также выясняется влияние морально-психических явлений сознания. Уточняются и раскрываются составляющие и феномены сознания личности. Рассматривается содержание понятий мораль и нравственность в контексте психологического содержания моральной нормы.

Ключевые слова: мораль, нравственность, нравственная норма, нравственная регуляция, моральное сознание, моральные цели, целесообразность, моральный мотив.

Постановка проблеми. Моральні норми – це найпростіші форми моральних вимог, які постають перед кожною людиною, яка живе у суспільстві. У них закріплені морально-оцінні досвід людей, інтереси суспільства і кожної людини. Вони орієнтовані на підтримання суспільного життя і діяльності людей, суспільства загалом. Моральні норми дозволяють особистості, з одного боку, здійснити правильний вибір дій і вчинків у типових ситуаціях, а з другого – оцінювати і контролювати поведінку, і, відповідно, завдяки дії соціально-психологічних механізмів, регулювати поведінку інших. Серед наукових проблем, які не втрачають своєї актуальності впродовж тисячоліть, одне з чільних місць належить питанням морального становлення особистості, здатності людини розуміти, інтеріоризувати суспільні вимоги, засвоювати морально-етичні приписи (норми) та вибудувати свою поведінку відповідно до них.

Мета статті – висвітлити психологічний зміст моральних норм, їх взаємозв'язок з моральною свідомістю і вплив на поведінку особистості в суспільстві.

Виглад основного матеріалу. Сучасний економічний і соціокультурний стан суспільства значно загострив проблему виховання моральної культури у підростаючого покоління. Моральність – стрижень духовності особистості. У ній сфокусовані і відображаються всі соціальні досягнення, багатство і цінності людського буття. Сьогодні як ніколи оголені серйозні протиріччя між існуючими загальнолюдськими ідеальними уявленнями про моральні явища особистості і тими потворними засобами впливу, котрі часто роблять особистість сучасної людини неморальною.

Проблема виховання моральної культури – це проблема формування людського в людині, її духу, гуманістичних цінностей, гуманістичної свідомості, гуманістичного знання. Моральна культура несе в собі загальнолюдські цінності, національні моральні ідеали, котрі відображають рівень розвитку цивілізації в конкретний історичний період. Кожна історична епоха висуває свої критерії моралі суспільства і моральності особистості, що свідчить про невичерпність і вічну багатоаспектність проблем моральної культури, об'єктивацію постійної потреби її вивчення.

Якщо вести мову про виникнення моралі як форми суспільної свідомості і регулятора людської поведінки, у сучасній етиці присутні кілька точок зору. Перша точка зору відстоюється представниками релігійної етики, котрі розглядають мораль як божий дар і основні її вимоги та поняття є даними суспільству раз і назавжди. Друга точка зору на походження моралі має світську природу. Її виникнення виводиться із наявності у людей групових альтруїстичних почуттів, морального інстинкту, який властивий людині. Третя точка зору зазначає виникнення моралі як результату історичного розвитку людських стосунків, свідомості і самосвідомості людей.

З генетико-когнітивістських позицій трактується становлення моральності та її психологічних передумов Ж. Піаже і Л. Колбергом. Перший виявив три стадії морального становлення дітей – моральний реалізм, мораль кооперації та мораль рівності. Другий конкретизував ці стадії, виділивши доконвенційний, конвенційний та постконвенційний рівні морального розвитку, кожний із яких складається з двох стадій. Близьке до цих концептуальних засад дослідження В.М. Холмогорової встановлює об'єкт-суб'єктні перетворення у структурі індивідуальної моральності на рівнях: елементарної моральності, рівні самолюбства і рівні совісті.

Водночас існує дуже мало теоретичних і експериментальних розробок, присвячених проблемам моральності (І.Д. Бех, М.Й. Борішевський, Т.С. Кириленко, С.Д. Максименко, В.П. Москалець, М.В. Савчин, Т.М. Титаренко та ін.).

Значна частина наукових досліджень присвячена проблемі нормативності як основної характеристики поведінки дитини-дошкільника. Результати досліджень Л.В. Артемової, Л.І. Бо-

жович, С.М. Карпової, Т.Р. Каштанової, В.К. Котирло, М.І. Лісіної, Т.І. Поніманської, Л.П. Почеревіної, А.Г. Рузької, Є.В. Субботського, В.М. Шевченко, С.Г. Якобсон та ін. констатують, що моральна норма, якщо вона усвідомлено закріплена і емоційно збагачена, перетворюється у відповідну якість особистості. На етапі дошкільного дитинства моральні норми виступають і як мотиви поведінки. Тому в основу виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку покладено ознайомлення їх з відповідною моральною нормою.

Духовний світ особистості включає сукупність знань і переконань емоційно-вольових станів, процесів мислення і властивостей свідомості. Він характеризує рівень соціальної, громадянської зрілості. А свідомість відображає суспільне життя не тільки безпосередньо, але й опосередковано, в тому числі і через форми суспільної свідомості. Під впливом політичної, правової, естетичної, філософської та інших форм свідомості формується моральна свідомість, яка змінює психологію мислення. Вона являє собою сукупність закономірностей, процесів і особливостей зв'язку психологічної структури особистості з оперуванням логічними образами у свідомості [2, 18].

Розглянувши загальне поняття «свідомість», звернемося до більш вузького поняття – моральної свідомості особи. Так, моральна свідомість здатна, як і свідомість у цілому, відображати об'єктивну дійсність, але під визначеним, властивим лише їй, кутом. На відміну, наприклад, від естетичної свідомості, яка відображає світ в художніх образах, моральній свідомості властиве імперативно-оцінне віддзеркалення, воно спрямоване не на виявлення причинної обумовленості відображених явищ, що характерно, зокрема, для наукового пізнання, а на визначення їх ціннісної значущості, критерієм якої виступають добро і зло.

Саме оцінно-імперативний компонент, за твердженням Є.М. Бабосова, що є головним в моральній свідомості, встановлює зв'язок останнього і відповідного йому вчинку з прийнятими в суспільстві моральними цінностями й нормами, виконуючи, таким чином, роль регулювальника повсякденних дій і стосунків людей [1, 12].

Відображальна здатність моральної свідомості підкреслена в окремих її дефініціях. Наприклад, В.Є. Гурін пише: «Індивідуальна моральна свідомість є вища форма психічного віддзеркалення соціального середовища, при якому формується і виявляється відношення особи до навколишніх людей, до моральних знань і особливо до моральних норм суспільства, а також осмислюється особистий моральний досвід дотримання суспільних норм, виробляється готовність особи до певного роду поведінки, її творчого вдосконалення» [4, 29].

З даної дефініції виходить, що відбивна здатність моральної свідомості тісно пов'язана з такою її властивістю як відношення. Суспільні явища, події, вчинки людей, їх взаємодії один з одним відбиваються в моральній свідомості з позитивної або не-

гативної сторін залежно від того, як вони узгоджуються з моральними цінностями, прийнятими в суспільстві.

Іншою особливістю моральної свідомості, тісно пов'язаною з розглянутою вище, є те, що ставлення людини до подій, які відбуваються, інших людей, до себе супроводжується певного роду переживаннями, які знаходять вираження в різних моральних почуттях.

Не можна не відзначити і таку властиву моральній свідомості особливість, як пізнання. Кожна людина в процесі індивідуального розвитку через опанування мови залучається до «спільного знання», у тому числі моральних знань, що містять у собі стійкі, перехідні від покоління до покоління норми спілкування людей, досвід людства в організації трудових, побутових і родинних стосунків, і лише завдяки цьому формується її моральна свідомість. Засвоєння простих моральних норм і правил дозволяє суб'єктові швидше увійти до світу моральних стосунків. Правий П.В. Сімонов, який вважає, що «усвідомити – означає придбати потенційну можливість повідомити, передати своє знання іншому, у тому числі іншим поколінням у вигляді пам'ятників культури» [7, 189].

Отже, у структуру моральної свідомості входять найважливіші пізнавальні процеси, за допомогою яких людина постійно збагачує свої моральні знання. Порушення, розлад психічних пізнавальних процесів, як відомо, неминуче приводить до розладу як свідомості в цілому, так і моральної зокрема.

Проте, володіючи моральною свідомістю, індивід може не лише пізнавати світ моральних цінностей, звир'ятати з ним свої дії і вчинки, осмислювати досконалі діяння, але також в думках прогнозувати, уявляти, програвати ситуації, події, які ще не сталися. Така особливість моральної свідомості дозволяє людині продумати всі деталі своєї поведінки і зробити правильний моральний вибір.

Ми вважаємо, що ні в якій іншій формі суспільної свідомості рефлексія не відіграє настільки важливу роль, як у моральній свідомості. Моральну рефлексію можна розглядати як інтегральну функціональну якість всієї системи моральної свідомості особистості. Її особливістю є самопізнання людини, підсумком якого стає обґрунтування ним своєї моральної позиції, мотивів, рішень, вчинків.

Формуючись на певному етапі розвитку людини, моральна рефлексія стає найважливішою передумовою переходу особи від емпіричного до теоретичного рівня моральної свідомості загалом, що знаменує появу саморегуляції індивідом своєї поведінки.

Істотною є і така характеристика моральної свідомості особи, як здатність її до цілетворення. Людина, займаючись тією або іншою діяльністю, ставить перед собою певну мету. При цьому складаються і зважуються її мотиви, приймаються вольові рішення, враховується хід виконання дій і вносяться до нього необхідні корективи і так далі. Тут варто підкреслити, що цілі, як образи майбутнього результату діяльності, самі по собі

у людини не виникають. Вони (образи) стають ціллю тоді, коли набувають особистісного змісту, тобто пов'язуються з мотивом.

Особистість є свідомим автором своїх моральних цілей і мотивів, в яких виражається її осмислене ставлення до блага інших і свого власного і за які вона несе відповідальність перед суспільством і собою. У цьому аспекті моральна свідомість виступає як така, що мотивує діяльність людини, а моральна мотивація – як спосіб функціонування.

Моральна свідомість характеризується також здібністю до комунікації, тобто передачі іншим людям за допомогою мови та певних знакових систем морального досвіду. Проте індивід не лише передає, але і завдяки наявності в свідомості інтелектуальних схем – певних розумових структур, приймає, зберігає і використовує отриману інформацію, у тому числі і у сфері моральності. Обмінюючись інформацією, люди виділяють у ній головне.

Для збагнення суті моральної свідомості не можна не зазначити і такі її специфічні особливості, як ціннісний і необхідний характер, які тісно пов'язані між собою. «Загально визнано, – пише О.Г. Дробницький, – що моральна свідомість має необхідно ціннісний характер. Це взаємозворотні види думок і виступають як одна підстава для іншого. Схвалюючи або засуджуючи вже виконані дії, люди при цьому висловлюються відносно можливості в майбутньому здійснення таких самих вчинків. Вони тим самим заохочують або засуджують такі вчинки на майбутнє. Наказ або заборона якоїсь дії в моральному контексті має на увазі, що ця дія володіє позитивною або негативною цінністю» [5, 453].

Не можна не зазначити і такої риси моральної свідомості, як її нормативність, яка тісно пов'язана з доцільністю. «Сприйняття світу за допомогою належного, – відзначає Г.П. Поліщук, – здійснюється моральною свідомістю крізь призму людських сподівань, надій, можливостей. Тут моральний зміст, цінність речей – що є добро, справедливості, стають детермінуючим чинником поведінки людей. І самі моральні норми, засновані на усвідомленні змісту, цінності явищ, виступають по суті справи внутрішніми, а не зовнішніми по відношенню до особи імперативами. У цьому сенсі вони не можуть бути обов'язковими, нав'язаними особі, а можуть бути лише виховані. Входячи в процесі їх засвоєння у внутрішній світ особи, зливаючись тим самим з її самосвідомістю, моральні норми утворюють ті грані абсолютного, загального, відносно якого особа виявляється здатною відлічувати свою поведінку як належну» [6, 62].

Відомо, що в жодні часи суспільство і людство загалом не могло обходитися без моральних норм, регулюючих взаємини людей, як в процесі їх трудової діяльності, так і в побуті, повсякденному спілкуванні. Саме у різноманітних ставленнях особистості до суспільства виникли загальнолюдські норми моралі, які знайшли віддзеркалення в багаточисельних міфах, гімнах, народних оповідях тощо, де, зокрема, оспівувалися доброта, честь, совість, обов'язок, а засуджувались обман, лицемірство,

зло, корисливість і інші негативні прояви у міжособистісних стосунках людей.

У цей самий час суспільні норми моралі знаходили своєрідне віддзеркалення у свідомості кожного індивіда, характеризувалися індивідуально-особистісним до них ставленням і виконанням. Ось це своєрідне віддзеркалення моральних норм у свідомості людини і розглядатиметься нами як моральність. У психологічному плані моральність є не що інше як заломлення норм і принципів моралі через себе, через свої психологічні особливості і своєрідність життєвої дороги, внутрішнє прийняття їх як своїх власних, внаслідок чого особистість починає діяти і поступати за мотивом «не можу інакше». Іншими словами, психологічний аспект моральності полягає у виконанні особою тих або інших моральних норм на основі внутрішньої потреби і здатності наслідувати їх в кожен даний момент свого життя і діяльності.

Отже, «мораль» і «моральність» тісно пов'язані між собою, але не є тотожними. Перше поняття має більш виражений суспільний зміст, друге – індивідуальний. Внаслідок цього ми вживатимемо поняття «етичне» стосовно свідомості індивіда і «моральне» – до суспільної свідомості.

У даному визначенні підкреслюється відображальний, необхідний, ціннісний, нормативний характер суспільної моральної свідомості, з метою виділити одну з головних її функцій – регулятивну.

Своєрідним центром духовності, залучення людини до сакрального, трансцидентного у вітчизняній філософії визнавалося серце. Проблема «філософії серця» виступає провідною в українській філософській думці (Г.С. Сковорода, П.Д. Юркевич і ін.). Духовні витоки моральності глибоко розкриті у вченні Г.С. Сковороди про дві натури і три світи, про духовний світ людини, про правду, справедливість, щастя у волі, «спорідненому труді», самопізнанні. Шлях до щастя, на думку філософа, лежить через моральне самовдосконалення людини. Вся філософія Г.С. Сковороди має яскраво виражений морально-гуманістичний характер.

Ідеї Г.С. Сковороди мали продовження у релігійно-моральному вченні П.Д. Юркевича, котрий відстоює ідею співвідношення розуму та сердечної любові в моральності людини і підкреслює значення практичного здійснення добра як акту щедрої душі і відкритого серця.

Питання моралі і моральності більшість авторів розглядають крізь призму релігійно-теїстичної проблематики, культурологічного аналізу філософських проблем людини. Так, В.В. Зеньковський зазначав, що в основі людської особистості повинна лежати моральність, що досягається працею душі [7]. Заповідь любові до ближнього – одна з головних в його етичному вченні. В основі морального виховання, на думку В.В. Зеньковського, лежить виховання совісті, котра закладена у людині від Бога [7]. Опираючись на дане вчення, можна погодитись, що виховуючи дитину, потрібно орієнтувати її на любов, милосердя, добро, чесність, душевну чистоту, терпіння, совісливість.

Регулювання за допомогою моральних форм відбувається через їх трансформацію у відповідні настанови, які входять у систему психологічного [3, 11].

Моральні норми, якими керується окрема особистість чи група, – це стійкі мотиви їх вчинків і поведінки. Кожний такий моральний мотив має змістовну і динамічну сторони. Разом вони формують відповідну соціально-психологічну настанову. Рівень її актуалізації, сила прояву залежить від енергетичного заряду в ній. Отож прояв морального завжди має і психологічний компонент [3, 11].

Моральне немов би пронизує соціальну психіку людських спільнот та психіку кожної окремої особи, саме тому набуває психологічного вираження в емоціях, почуттях, переживаннях, настроях, соціально-психологічних установах, волі, так що на виході утворюється цілісне морально-психологічне, яке виступає як цілісне інтегроване явище [3, 12].

Морально-психологічне як цілісне явище має пізнавально-відображаючу, нормативно-оціночну, регулятивну, ідейно-спонукальну, комунікативну, орієнтуючу, мобілізуючу, формуючу, прогнозуючу функції [3, 14].

Функції норм моралі досить різноманітні. Вони використовуються суспільством як засоби регламентації, підтримки, забезпечення, опіки, контролювання, регуляції зв'язків і відношень соціальних груп, спільнот в соціальній структурі, як засоби включення людини в соціальну структуру. Головне полягає в тому, що вони забезпечують нормальну життєдіяльність суспільства і особистості, впливають на моральну поведінку через її самосвідомість, самооцінку, мотиви і настанови [8, 91].

Отже, у моральній нормі зафіксовано загальне правило поведінки, вимога колективу до особистості через її самооцінку, самонаказ, самовибір, самовизнання. Моральне значення норми, її сенс полягає в тому, що її однаково повинні виконувати добровільно всі члени групи (колективу). Вона завжди має у певному смислі всезагальне значення та оціночні критерії, а її невиконання, недотримання тягне за собою відповідні моральні санкції через засудження, негативне ставлення, критику, коли людину вважають бездуховною, безвідповідальною, егоїстичною, егоцентричною (що також може служити основою для застосування й інших санкцій) [2, 22].

Сукупність моральних норм колективу утворюють своєрідний моральний кодекс поведінки.

В результаті позитивної або негативної оцінки певної дії, вчинку, останні набувають значення «взірця», на який слід орієнтуватись або який слід викинути зі свого арсеналу.

Витоки істинної моральності і гуманності В.А. Сухомлинський вбачав у тому, що дитина з ранніх літ вчиться залишати частинку свого серця у чомусь і комусь, не байдужих для неї, але так, щоб, віддаючи тепло своєї душі іншим людям, вона знаходила в цьому особисту радість.

Подальші дослідження передбачають спрямованість на вивчення інших проблем становлення моральної культури, її зв'язки з формуванням моральних норм як суспільних приписів регулювання поведінки.

Список використаних джерел

1. Бабосов Е.М. Нравственная культура личности. – Минск: Наука и техника, 1985. – 183 с.
2. Варій М.Й. Морально-психологічний стан військ, його оцінка та підтримка на високому рівні: Монографія / Відп. Ред. Л.В. Сохань, Л.Ф. Бурлачук. – Л.: ВВП ДУ «ЛП», 1996. – 311 с.
3. Варій М.Й. Морально-психологічний стан військ: Навч. посіб. – Львів: ВІ ДУ «ЛП», 2000. – 162 с.
4. Гурин В.Е. Формирование нравственного сознания и поведения старшеклассников. – М.: Педагогика, 1988. – 126 с.
5. Гусейнов А.А. Золотое правило нравственности. – М.: Молодая гвардия, 1979. – 222 с.
6. Дробницкий О.Г. Моральное сознание (вопросы специфики, природы, логики и структуры нравственности). Дисс. ... д-ра филос. наук. – М., 1969. – 890 с.
7. Мальцева Р.М. В.В.Зеленский о духовно-нравственном развитии личности // Педагогика. – 1994. – № 4. – С. 96-99.
8. Полищук Г.П. Формирование нравственности в онтогенезе. – М.: Наука, 1987. – 243 с.
9. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: Монографія. – Ів.-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.
10. Симонов П.В. Мотивированный мозг. – М.: Наука, 1987. – 266 с.
11. Сухомлинский В.А. Избранные произведения в 5-ти тт. // Т.2. – К.: Радянська школа, 1980.
12. Целикова О.П. Нравственная целостность личности. – М.: Наука, 1983. – 158 с.

Psychological maintenance of moral norm opens up in the article. Influence of moral consciousness lights up on forming of moral norm, and also influence turns out morally psychical the phenomena of consciousness. Constituents and phenomena of consciousness of personality are specified and open up. Maintenance of concepts lights up moral and morality in the context of psychological maintenance of moral norm.

Key words: moral, morality, moral norm, moral regulation, moral consciousness, moral aims, aimscreation, moral reason.

Отримано: 06.09.2009